

МАКАРЕНКО О.В., здобувач
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 340 (09): 343] (477)

ПОНЯТТЯ ТА СКЛАД ЗЛОЧИНУ ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ

Досліджено поняття злочину за джерелами права Гетьманщини. Встановлено основні ознаки злочину та проаналізовано склад злочину за Литовським Статутом 1588 року, універсалами та звичаєвим правом.

Ключові слова: злочин, ознаки злочину, склад злочину.

Исследовано понятие преступления по источникам права Гетманщины. Установлены основные признаки преступления и проанализирован состав преступления по Литовскому Статуту 1588 года, универсалам и праву обычая.

Ключевые слова: преступление, признаки преступления, состав преступления.

Presented paper is devoted to investigation of crime on the sources of law Hetmanate. The author found the main elements of crime and crime analysis for the Lithuanian Statute of 1588, universals and common law.

Keywords: crime, elements of crime, crime.

Поняття злочину як прояву антисоціальної поведінки завжди було і залишається історично мінливим. Це поняття є провідним у кримінальному праві Гетьманщини. Ретроспективне його дослідження сприятиме не лише всебічному усвідомленню даного поняття, його правової природи, передумов виникнення, але й усвідомленню його особливостей в контексті існування певного народу, з окремими історично та територіально зумовленими особливостями.

Зазначеній проблемі присвячено ряд історико-правових розвідок вчених. Значний внесок у дослідження поняття злочину зробили Є. Шаломєєв, А. Козаченко, О. Маліновський, Г. Демченко, І. Грозовський тощо. Але деякі аспекти становлення та розвитку поняття злочину, на нашу думку, вивчені недостатньо.

Отже, метою статті є дослідження поняття злочину та проведення аналізу складу злочину за джерелами права Гетьманщини. Для досягнення поставленої мети необхідно дослідити поняття злочину та його ознаки, встановити об'єкт, суб'єкт, об'єктивну сторону, суб'єктивну сторону складу злочину за Литовським Статутом 1588 р., гетьманськими універсалами та звичаєвим правом. Автор дослідження вважає, що для досягнення мети та виконання основних завдань роботи необхідним є використання методів історизму та об'єктивності, узагальнення, історико-правового, систематизації, методу обробки джерелознавчих матеріалів тощо.

Погоджуємося із твердженням Д.І. Любченка про те, що поняття злочину у кримінальному праві будь-якої держави того чи іншого історичного періоду визначається об'єктами злочинного посягання. Водночас об'єкти злочинного посягання визначаються соціальними, політичними, економічними, культурними чинниками розвитку конкретно взятої держави. Так, встановлені норми поведінки закріплюються у свідомості населення і охороняються державою під страхом покарання за їх порушення [1, с. 228-229].

У Литовському Статуті 1588 р. злочином визнавалось суспільно небезпечне діяння. В понятті злочину на перший план виходить його протизаконність, гріховність, небезпечність і суспільна значимість.

У Литовському Статуті існувало два погляди на поняття злочину. Перший з них розглядав злочин з приватноправових позицій і визначав його зміст як шкоду, збиток, заподіяний приватній особі, як вторгнення у сферу її прав та інтересів. Другий визнавав під поняттям злочину суспільно небезпечні дії, що посягають на встановлений правопорядок домінування в суспільстві закону [2, с. 12].

Як відомо, склад злочину – сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, що дозволяють кваліфікувати суспільно небезпечне діяння як конкретний злочин. Він складається з 4 елементів: об'єкт злочину, об'єктивна сторона, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона.

Розглянемо об'єкт злочину за джерелами права Гетьманщини. Аналіз норм Литовського Ста-

туту 1588 р. дає підстави стверджувати, що об'єктами злочинного посягання були державні інтереси, релігія, моральні традиції та звичаї, права та інтереси людини. Отже, злочин спричинював шкоду об'єктам захисту, а тому поняття злочину містило матеріальний підхід. У Литовському Статуті матеріальний елемент визначався поняттям "кривда". Вважаємо, що вірним є твердження С.В. Кудіна про те, що значущою причиною існування матеріального елемента є відсутність у суспільстві чіткого розмежування між злочином і цивільним правопорушенням [3, с. 134-135].

У звичаєвому праві Запорозької Січі об'єктом злочину визнавалася шкода, заподіяна життю, здоров'ю, майну, честі особи чи всього запорозького товариства. І.М. Грозовський стверджує, що у звичаєвому праві запорозьких козаків кримінальним злочином у матеріальному розумінні вважалася дія, що завдала шкоди та збитків життю, здоров'ю, майну, честі окремої особи або всього Війська Запорозького [4, с. 51].

У гетьманських універсалах другої половини XVII ст. об'єктами злочину були посягання на такі інтереси Гетьманщини, як держава, церква, особа або її майнові права. В універсалах зазначалися такі вислови, як "от вас...великую шкоду ...мает", "...якая кривда деяла помененному монастиреві...", "кривду и шкоду або перешкоду чинит..." [5, с. 5, 117, 119]. Тобто поняття "кривда", "шкода", "перешкода" передають матеріальний елемент у понятті злочину.

У понятті злочину Гетьманщини існував формальний елемент, а саме – порушення норми права. Про це свідчать терміни, які містять дані джерела права та покарання, що призначались владними органами за порушення норми права. Зокрема, у Статуті 1588 р. формальний елемент передається такими термінами, як "спротивенье праву посполитому", "выступь". Погоджуємося з твердженням О.О. Малиновського про те, що "выступь – общее название преступления, какъ нарушения нормы..." [2, с. 4].

В універсалі Б. Хмельницького від 9 травня 1651 р. вказано: "якая кривда деяла помененному монастиреви Мгарскому, ...сам от нас за тее караный будет..". Це означає, що будь-хто, порушивши приписи Гетьмана, вказані в універсалі, буде покараний [5, с.117]. Отже, порушення норми права є формальним елементом складу злочину Гетьманщини 1654-1657 рр. На нашу думку, у праві Гетьманщини покарання призначалося не лише за вчинення шкоди, а й за порушення владних приписів.

Злочин у Запорозькій Січі вважався гріхом. На підтвердження висловленої думки процитуємо слова Я. Падоха: "Злочин, поза порушенням приватного добра і норм обов'язкового права, є ще гріхом, тобто порушенням Божої волі і аморальним вчинком" [6, с. 37].

Дослідимо об'єктивну сторону складу злочину за Литовським Статутом 1588 р. і універсалами Б. Хмельницького. Однією з ознак об'єктивної сторони складу злочину є суспільна небезпека діяння, що виражається у формі дії або бездіяльності.

У Статуті 1588 р. норми передбачали злочини у формі як дії, так і бездіяльності. Наведемо приклади злочинів у формі дії: "кого умысльне з гнѣву... ножомъ, пуйналомъ, гкинчалом забиль" (XI, 16), "потаемне в ночи або и в день забиль" (XI, 17) тощо. Відповідно до Статуту 1588 р. до злочинів у формі бездіяльності віднесемо: неприбуття судді без поважних причин на судові засідання (IV, 38), відмову від виплати грошей ("п[е]н[е]зей присужоныхъ заплатятя не хотель") (IV, 93) тощо. Як правило, злочинна бездіяльність характеризується термінами "нестанеть", "нехотель", "неучиниль".

Статутне право розрізняло різні ступені злочинності протиправних дій: зовнішній прояв злочинного наміру, замах та скоєння злочину. Зовнішнім проявом злочинного наміру вважалася погроза, похвалка, "отповѣдь" (той, хто погрожував, називався "отповѣдник" (XI, 18)). Зовнішнім проявом могли бути деякі попередні дії: змова, бунт (I, 3, 4, 5).

Замах згадується у випадках замаху на життя та здоров'я. Під замахом розумівся початок здійснення злочинних намірів (оголення зброї), результати яких не були досягнуті: "естли бы не забиль, ани раниль, одно брони противъ пану своему добыль" (XI, 10).

Злочин вважався скоєним тоді, коли злочинний намір був повністю виконаний: "забиль", "зраниль", "украсть". Вторгнення у приватні володіння з метою вбивства вважалася скоєним злочином і тоді, коли дії призвели до поранення чи заподіяння майнових збитків (XI, 1,2).

Ознаки об'єктивної сторони у формі дії та бездіяльності притаманні також гетьманському законодавству. В універсалах зазначені такі злочинні дії: втручання у церковні справи, зневага священика тощо. Разом з тим в універсалах містяться і злочини, вчинені у формі бездіяль-

ності. Це перш за все невиконання вимог гетьмана: неоприлюднення універсалів, невиконання судових функцій тощо.

Іншою ознакою об'єктивної сторони складу злочину є наявність суспільно небезпечного наслідку та причинного зв'язку між діянням та наслідком. Зазначена ознака прослідковується у злочинах Литовського Статуту, наслідком яких є вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень тощо.

Норми Статуту 1588 р. фіксують причинний зв'язок між діянням та наслідком. Так, зазначається: "...шабли або якое иное брони достал и раниль, тот ... от тое раны умерь..." (I, 9).

Злочинний наслідок і причинний зв'язок між діянням та наслідком спостерігається й у гетьманських універсалах. Злочинний наслідок передбачений у злочинах про розбій, грабїж, незаконне стягнення податків і т.д. В універсалах є діяння, що становило злочини без урахування настання наслідків (про заборону записувати в козаки монастирських підданих, про дозвіл ловлі риби [5, с. 77, 90]).

Факультативними ознаками складу злочину є час, місце, спосіб, засіб вчинення злочину. Деякі вказані ознаки були притаманні досліджуваним нами джерелам права Гетьманщини.

За Литовським Статутом 1588 р. місцем вчинення злочину можна вважати "...в ыменьяхъ кн[я]зьскихъ, паньскихъ и землянскихъ такъ духовного, яко и светського стану..."(IV, 14), "...у кого што на торгу украль..." (XIV, 4), "...злодея при лицы в дому своемъ забиль..." (XIV, 21); способом – "...оборочаються за намовама зводниць внивечь..." (XIV, 31), "...кгвалтомъ умыслєне наехавшы або нашедьшы..." (XI, 1), "...злодейскимъ обыча[e]мъ ловлено рыбы..." (XIV, 27); засобом – "...шабли або якое иное брони достал и раниль..." (I, 9) тощо.

У гетьманському законодавстві часом вчинення злочину можна вважати посягання на особу під час воєнних дій; місцем – спричинення шкоди майну монастирів [5, с. 88, 90, 91], маєтності литовських панів [5, с. 79]; способом – відкритий або таємний продаж горілки тощо.

Деякі ознаки об'єктивної сторони містяться й у нормах звичаєвого права Запорозької Січі. Вважаємо, що злочинними визнавались такі діяння, як вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, розбій, пияцтво під час військового походу, перелюбство, крадіжка тощо. У формі бездіяльності відомі такі злочини, як ухилення від військової служби, нехтування службовими обов'язками тощо. Відоме звичаєвому праву поняття злочинного наслідку, з огляду на те, що деякі злочини (вбивство, крадіжка, розбій) були караними при наявності злочинних наслідків. Існували злочини, караність яких не залежала від злочинного наслідку: дезертирство, пияцтво під час військового походу. У праці А. Скальковського знаходимо підтвердження того, що у звичаєвому праві існував причинний зв'язок між діянням і наслідком: "... кулаками и дугою такъ сильно билъ, что тотъ на третій день умер" [7, с. 614-615]. Виділялись і формальні ознаки: час вчинення злочину – у період ведення війни, під час військових походів; місце – крадіжка з церкви тощо.

Згідно зі Статутом суб'єктом злочину визнавалась особа, яка мала на момент вчинення злочину 16 років. Литовський Статут визначав дію кримінального закону за колом осіб: кримінальній відповідальності підлягав будь-хто у державі, а також іноземці (I, 1).

За гетьманськими універсалами покарання призначались усім мешканцям Гетьманщини: козакам, міщанам, селянам. В універсалі від 28 квітня 1654 р. про збирання податків з іноземних купців зазначено, що відповідно до звичаю вони повинні платити податок Війську Запорозькому, а за небажання здійснювати зазначене, карати згідно з покараннями військових [5, с. 143]. Отже, на нашу думку, іноземці за правом Гетьманщини також належали до суб'єктів злочину.

Що ж стосується суб'єкта злочину за звичаєвим правом, то І.М. Грозовський зазначав, що звичаєве право запорожців було правом суто корпоративним і регулювало відносини тільки між членами Запорозької Січі – запорозькими козаками [8, с. 78]. Тому звичаєві норми Запорозької Січі поширювались лише на її населення, тобто козаків – представників чоловічої статі. Отже, до кримінальної відповідальності притягалися всі члени товариства Січі. І.М. Грозовський також вказує, що за звичаєм суб'єктом злочину могла бути особа, що досягла 16-літнього віку [4, с. 51].

Проаналізуємо суб'єктивну сторону за джерелами права Гетьманщини. За Статутом 1588 р. суб'єктивна сторона злочину відображалась терміном "вина". Злочини поділялись на умисні – "умыслєне" та вчинені через необережність – "неумыслєне". Дії вважались умисними за умов розуміння особою того, що вона робить, та наявності бажання це робити. На нашу думку, у Статуті зазначається переважно прямий умисел скоєння злочинів.

У Статуті можна побачити ознаку усвідомлення злочинності діяння – «а через таке оповеданье оногo злочынцы або выволанъца хто бы, ведаючи и знаючи, ховаль» (XI, 36). Про бажання досягти злочинного результату свідчать: «умысльне наехавшы», «умысльне учынили» тощо.

Для злочинів, вчинених через необережність, найважливішим було внутрішнє ставлення особи до діяння, тобто його необачність, випадковість вчинення, непередбаченість наслідків своїх дій. Про злочини з необережності говорять: "одинъ другому учынили неумысльне" (XI, 27), "иншихъ мужобойствахъ неумысльныхъ" (XI, 15) тощо. На нашу думку, так законодавець позначав злочинну самовпевненість та недбалість.

Бажання особи скоїти злочин передбачає наявність мотиву та мети. Мотив вказував на ступінь умисності дії злочинця. Відсутність мотиву вказує на ненавмисність дії. Мета іноді служила підставою для кваліфікації дії як умисної. Так, вбивство брата чи сестри "в надеою имен[Б]я або маестности рухомое" кваліфікувалося як умисне вбивство і каралося стратою (XI, 8).

Дослідивши гетьманські універсали, вважаємо, що в них також проводиться розрізнення форм вини. Про це свідчить таке: "вымыслы якіе непотребные вымышляючи", "вымыслы якіе починити мѣли" [9, с. 88, 96] тощо. Зафіксовано також такі ознаки злочину, як бажання досягти злочинного результату і усвідомлення протиправної поведінки.

Що ж стосується звичаєвого права Запорозької Січі, то в історико-правовій науці немає єдиної думки з цього приводу. А. Д-ський вважає, "...что касается вопросовъ, существовало ли различіе въ наказуемости умышленныхъ дѣяній и неосторожныхъ... то за неимѣніемъ данныхъ, относящихся къ этимъ вопросамъ, установитъ какіе либо принципы нѣтъ возможности" [10, с. 19]. Іншої думки дотримується І.Й. Бойко, вказуючи, що "злочини розподілялися на навмисні, необережні та випадкові, хоча чітких термінологічних визначень вказаних форм вини ще не було встановлено" [11, с. 100]. Вважаємо, що поняття суб'єктивної сторони звичаєвого права, гетьманського законодавства та Литовського Статуту співпадали.

Отже, у кримінальному праві Гетьманщини 1648 – 1657 рр. під злочином розумілося суспільно небезпечне, протиправне, гріховне діяння, що посягало на інтереси держави, суспільства, особу тощо. У понятті злочину виокремлювали матеріальний та формальний елементи злочину. Норми права передбачали злочини як у формі дії, так і бездіяльності. Розрізняли різні ступені злочинності протиправних дій: зовнішній прояв злочинного наміру, замах та скоєння злочину. Джерела права фіксують причинний зв'язок між діянням та наслідком.

Список використаної літератури:

1. Любченко Д.І. Поняття злочину у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. // Науковий вісник НАВСУ. – 2006. – № 5. – С. 228-229.
2. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – К., 1894.
3. Кудін С.В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині ХУІІІ ст.: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001.
4. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734 – 1775 рр.): Навч. посіб. – Х., 2000.
5. Універсали Б. Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич; Под. ред. В. Смоля – К., 1998.
6. Падох Я. Нарис історії українського карного права. – Мюнхен, 1951.
7. Скальковский А. Какъ судили и рядили въ Съчи Запорожской // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV, март. – С. 604-621.
8. Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76-80.
9. Акты, относящиеся къ истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1853. – Т. 5: 1633 – 1699.
10. Д-ский А. Система карательныхъ меръ в Запорожьѣ // Киевская старина. – 1893. – Т. XL. – № 1. – С. 1-19.
11. Бойко І.Д. Держава і право Гетьманщини: Навч. посібник. – Львів, 2000.

Надійшла до редакції 03.02.2011

